

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №2
s. 293-315
doi: 10.36121/mhlebieonek.22.2025.2.293

Marcin Hlebionek
ORCID: 0000-0002-7047-4143
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika)

Stan badań nad heraldyką miast położonych w guberni płockiej Królestwa Polskiego

Streszczenie: Artykuł prezentuje przegląd badań nad heraldyką miast leżących na obszarze guberni płockiej w granicach ustalonych w 1866 r. W tym czasie na terenie guberni znajdowało się 30 ośrodków miejskich, z których po 1869 roku aż 18 utraciło status miasta. Badania potwierdzają wnioski prezentowane we wcześniejszych publikacjach, że studia nad herbami miejskimi prowadzone były zazwyczaj na potrzeby heraldyki żywej. Działania władz zaborczych, reglamentujące używanie herbów miejskich, przyczyniły się do zatarcia „pamięci heraldycznej” znacznej części miast, której odbudowa rozpoczęła się dopiero w latach 1918-1939. Jednak w przypadku miast z terenów dawnej guberni płockiej wielkość ośrodków oraz fakt utraty przez znaczną ich część praw miejskich powodowały, że badania nad ich herbami prowadzone były na niewielką skalę. Powoduje to, że szczególnego znaczenia w badaniach nad heraldyką interesującego nas obszaru nabierają edycje źródeł heraldycznych, przede wszystkim pieczęci. Wyjątek stanowi Płock, nie tylko ze względu na historyczne znaczenie, ale też fakt, że w już w okresie powojennym dokonywał dwukrotnie zmian w swym herbie. Poza tym najlepiej rozpoznana zdaje się być heraldyka miast ziemi dobrzyńskiej, pozostających w granicach dawnej guberni płockiej (publikacje Marka Adamczewskiego, Piotra Bokoty, Jana Pakulskiego). W pozostałych przypadkach najczęściej jedyne informacje o herbie i pieczęciach znajdujemy w dawniejszej literaturze, głównie pracach Mariana Gumowskiego, bądź powstałych przy jego udziale, które stanowią cały czas podstawą dla popularno-naukowych kompilacji.

Słowa kluczowe: heraldyka miejska, gubernia płocka, stan badań

The State of Research on the Heraldry of Towns in the Płock Governorate of the Kingdom of Poland

Annotation: The article presents an overview of research on the heraldry of cities located in the Płock governorate within the boundaries established in 1866. At that time there were 30 urban centers in the governorate, of which as many as 18 lost their city status after 1869. The research confirms the conclusions presented in earlier publications that the study of municipal coats of arms was usually conducted for living heraldry. The actions of the partition authorities, rationing the use of municipal coats of arms, contributed to the obliteration of the “heraldic memory” of a significant part of the cities, the reconstruction of which began only in 1918-1939. However, in the case of cities from the former Płock governorate, the size of the centers and the fact that a significant part of them lost their municipal rights meant that studies of their coats of arms were conducted on a small scale. This causes editions of heraldic sources, that above all seals, are of particular importance in the study of heraldry of the area of interest. The exception is Płock, not only because of its historical significance, but also the fact that it made two changes to its coat of arms already in the post-war period. In addition, the heraldry of towns in Dobrzyń Land, remaining within the borders of the former Płock governorate, seems to be the best recognized (publications by Marek Adamczewski, Piotr Bokota, Jan Pakulski). In other cases, most often the only information about coats of arms and seals can be found in older literature, mainly the works of Marian Gumowski, or those created with his participation, which form the basis for popular-scientific compilations all the time.

Keywords: municipal heraldry, Płock governorate, state of research

1. Uwagi wstępne

a) Zakres terytorialny rozważań

Gubernia płocka utworzona została w 1837 r. w miejsce funkcjonującego wcześniej województwa płockiego. Obejmowała wówczas 6 powiatów, w których znajdowały się 42 miasta¹. W takim kształcie funkcjonowała ona 30 lat. Na mocy aktu reorganizującego urzędy gubernialne z 31 grudnia 1866 r. w roku 1867 z guberni płockiej i augustowskiej utworzono gubernie płocką, suwalską oraz łomżyńską, z dawnej guberni płockiej wyłączając powiaty ostrołęcki i pułtuski². Tym razem podzielona została ona na osiem powiatów, z których w 1899 r. powiat płoński przesunięty został do guberni warszawskiej³. Wynika z tego, że w ciągu XIX stulecia kilkakrotnie zmieniał się kształt tej jednostki administracyjnej. Jako punkt odniesienia dla dalszych rozważań przyjąłem materiały departamentu heroldii rosyjskiego senatu, dostarczone przez prof. Artura Góraka, których edycja jest celem projektu w ramach realizacji którego przygotowany został niniejszy artykuł⁴.

¹ Dokumentacja geograficzna, z. 4, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego m okresie 1815 - 1918 r. (Zarys historyczny)*, opr. Wojciech Trzebiński, Adam Borkiewicz, Warszawa 1956, s. 53-55; K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa/guberni płockiej w latach 1815-1914*, Płock 2021, s. 47-48.

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom VIII, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1887, s. 302; Dokumentacja geograficzna, z. 4, s. 91-93.

³ Dokumentacja geograficzna, z. 4, s. 94.

⁴ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, фонд 1343, opis 15, dzieło 334.

Materiały te pochodzą z przełomu lat 60. i 70. XIX w. zatem obejmują terytorium guberni płockiej sprzed wyłączenia z niej powiatu płońskiego. Jak już wspomniano w tym czasie gubernia dzieliła się na osiem powiatów ze stolicami w Płocku, Przasnyszu, Sierpcu, Mławie, Rypinie, Ciechanowie, Lipnie i Płońsku, obejmując częściowo przedrozbiorowe tereny mazowieckich województw płockiego i mazowieckiego oraz ziemi dobrzyńskiej zazwyczaj łączonej z kujawskim województwem inowrocławskim.

W początkach interesującego nas okresu na terenie tym funkcjonowało 30 miast (pow. płocki: Płock, Bielsk, Bodzanów, Drobin; pow. ciechanowski: Wyszogród, Ciechanów; pow. lipnowski: Lipno, Bobrowniki, Kikół, Skępe; pow. mławski: Dobrzyń n. Wisłą, Mława, Kuczbork, Radzanów, Szreńsk; pow. płoński: Płońsk, Czerwińsk, Nowe Miasto, Sochocin; pow. przasnyski: Zakroczym, Przasnysz, Chorzele, Janów; pow. rypiński: Rypin, Dobrzyń n. Drwęcą; pow. sierpecki: Sierpc, Biezuń, Raciąż, Żuromin). Z tego aż 18 utraciło prawa miejskie na mocy postanowienie Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim z 19 (31) grudnia 1869 (Bielsk, Biezuń, Bobrowniki, Bodzanów, Chorzele, Czerwińsk (nad Wisłą), Dobrzyń (nad Drwęcą), Drobin, Janowo, Kikół, Kuczbork, Nowe Miasto, Raciąż, Radzanów, Skępe, Sochocin, Szreńsk, Żuromin)⁵.

b) Chronologia lokacji, własność, status ośrodków miejskich

Zdecydowana większość ośrodków miejskich znajdujących się na terenie guberni płockiej w granicach z 1867 r. miała średniowieczna metrykę⁶. Jedynie pięć z nich zostało lokowanych w czasach późniejszych (XVI w.: Drobin - 1511 r.; Chorzele - 1542 r.; XVIII w. Kikół - 1745 r.; Dobrzyń nad Drwęcą - 1789 r.; Żuromin 1765 r.)⁷. Wyjątkowa sytuacja zaistniała w Czerwińsku, który był częściowo własnością biskupią i częściowo klasztorną. Część biskupia uzyskała prawa miejskie jeszcze w średniowieczu, klasztorna zaś zapewne dopiero w XVI w.⁸ Niemal wszystkie późne lokacje dotyczyły ośrodków prywatnych, a królewskie Chorzele należą tu do wyjątków. Z kolei Biezuń, lokowany po raz pierwszy w XIV w. w początkach XVIII stulecia zatracił charakter miejski i został ponownie lokowany w 1767 r.⁹ Większość miast była też własnością królewską: ponad połowa ośrodków należała do korony. Z pozostałych cztery nale-

⁵ *Dziennik praw Królestwa Polskiego*, t. 69, Warszawa 1869, nr 239, s. 471-473.

⁶ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 82-156; ostatnio dla niektórych ośrodków miejskich z okolic Płońska [Bielsk, Bodzanów, Czerwińsk, Nowe Miasto, Szreńsk, Wyszogród], proces lokacji opisał K. Pacuski, *Płońsk i region w średniowieczu*, Płońsk 2024, s. 314-325.

⁷ Drobin: S. Pazyra, *Geneza*, s. 121; Chorzele: tamże, s. 123; S. Waleszczak, *Chorzele. Zarys dziejów*, Chorzele 1992, s. 25; Dobrzyń nad Drwęcą: R. Sudziński, *Zarys historii Gólabia-Dobrzynia i Kowalewa*, [w:] *Dzieje Gólabia-Dobrzynia i okolic*, red. K. Chruściński, Toruń 1979, s. 88; A. Wiczorek, *Przedmieście Gólabie i Dobrzyń do końca XVIII wieku*, [w:] *Historia Gólabia-Dobrzynia*, t. 2, *Dzieje Dobrzynia do 1939 r. Gólab-Dobrzyń w latach 1939-1945*, red. K. Mikulski, M. Starosta, Toruń 2008, s. 15-16; Żuromin: S. Pazyra, *Geneza*, s. 121; M. Jabłoński, *Przywilej lokacyjny Żuromina z 13 lutego 1767 roku*, [w:] *250 lat miasta Żuromina 1767-2017*, opr. M. Kowalczyk, M. Jabłoński, Żuromin 2018, s. 9-13.

⁸ S. Pazyra, *Geneza*, s. 113, 124. Tak samo: Zob. H. Samsonowicz, *Czerwińsk na średniowiecznym Mazowszu*, [w:] *Czerwińsk nad Wisłą. Historia - rozwój - wyzwania*, Czerwińsk nad Wisłą 2018, s. 28. Jednak K. Pacuski, *Płońsk*, s. 318 uważa, że w tym samym czasie [tj. w latach 70. XIV w.] prawa miejskie miała otrzymać część klasztorna miejscowości, choć pierwsze znane ich potwierdzenie pochodzi dopiero z 1582 r.

⁹ S. Pazyra, *Geneza*, s. 116, 127.

żały do instytucji kościelnych (biskupstwa plockiego i klasztoru w Czerwińsku – pół miasta) a 10 do dóbr prywatnych¹⁰. W interesującym nas okresie najczęściej były to miejscowości nieduże. Gubernialny Płock liczył w połowie XIX stulecia ok. 12 000 mieszkańców, by dopiero w latach 70. przekroczyć liczbę 20 tysięcy¹¹. Powyżej 5 000 tysięcy mieszkańców liczyło zaledwie 6 miast guberni, a i to z zastrzeżeniem, że próg ten przekroczyły w drugiej połowie stulecia. Liczba mieszkańców pozostałych ośrodków nie sięgała 5000, a najmniejsze miasta jak Bielsk, Bodzanów, Bobrowniki, Kikół, Skępe czy Kuczbork nie miały nawet 1000 mieszkańców¹². Podkreślić przy tym trzeba widoczny w latach siedemdziesiątych XIX w. wzrost liczby mieszkańców, która dla niektórych ośrodków, w porównaniu z danymi z połowy stulecia, uległa niemal podwojeniu¹³.

c) „Pamięć heraldyczna” w XIX w.

Owe uwarunkowania społeczne, własnościowe i administracyjno-prawne miały bezpośredni wpływ na funkcjonowanie herbów miejskich. Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego ograniczając używanie pieczęci z herbu miejskiego tylko do sfery „spraw własnych” ośrodka¹⁴, a później eliminacja herbów miast z kręgu sfragistyki urzędowej spowodowało „zamrożenie” miejskiej heraldyki. Kolejne ankiety heraldyczne i próby reaktywacji herbów miejskich, szczególnie ta z lat 40 XIX w., przyniosły ciekawy efekt, bowiem miejscowości przysyłające informacje o swych herbach do czynników miarodajnych zamiast odwoływać się do dawnych znaków konstruowały nowe, czasem zaskakujące w kontekście przedrozbiorowej tradycji¹⁵. Próby te zresztą nie zaowocowały przywróceniem miastom herbów. Przegląd wspomnianych materiałów heraldii petersburskiej pozwala (mimo licznych zastrzeżeń) w pewnym stopniu zdiagnozować „pamięć heraldyczną” rozumianą jako funkcjonujące w społeczności miejskiej wyobrażenia o kształcie miejskiego herbu, niekoniecznie przecież tożsame z tradycją heraldyczną ośrodka. W odpowiedzi na rozesłane pytanie o materiały dokumentujące podstawy prawne używania i kształt herbu zdecydowana większość władz miejskich wskazywała, że nie dysponuje takimi. W skrajnych przypadkach (Szreńsk) władze miasta poddawały w wątpliwość to, czy miejscowość

¹⁰ Szerzej na temat struktury własnościowej Mazowsza w okresie wczesnonowoczesnym, ale zasadniczo zgodnej ze stanem na ostatnie lata I Rzeczypospolitej zob. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad* [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, *Komentarz, indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 88-102.

¹¹ K. Kłodawski, *Ewangelicy*, s. 49, 57.

¹² Tamże, s. 49-50, 57.

¹³ Tamże, s. 49-50, 57, 60.

¹⁴ M. Adamczewski, *Wyobrażenia na pieczęciach władz i urzędów miejskich w Księstwie Warszawskim. Kilka uwag na temat jednego faktu*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 56, 2020, z. 4, 2020, s. 65-88.

¹⁵ S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion”, 66, 1978, s. 199- 213; M. Adamczewski, *Miejsce Albumu herbów miast Królestwa Polskiego w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109-130.

w ogóle posiadała swój znak¹⁶. Sytuacja taka nie jest charakterystyczna tylko dla miast interesującego nas obszaru. Publikując nieco wcześniej (1866) herbarz miejski dla pruskiej Prowincji Poznańskiej Friedrich August Vossberg konstatował, że aż 10 % miejscowości, których znaki badał (14 ze 145) nie znało własnego herbu, a znaczna część nie wiedziała, jakich barw herbowych powinna używać¹⁷. Przyczyny takiego stanu rzeczy wymagają dalszych badań, ale roboczo można wskazać na sygnalizowane wyżej czynniki: wpływ państwa, szczególnie w rosyjskiego, które ograniczało zakres używania znaków miejskich, na rzecz znaków państwa¹⁸, ale też przemiany społeczne, w tym ruchy ludnościowe (wymiana mieszkańców), czy społeczno-gospodarko-kulturowe. Wszystkie one owocowały próbami zdefiniowania się miast, za pośrednictwem herbu, na nowo w zmienionych w stosunku do czasów przedrozbiorowych okolicznościach.

2. Stan badań

Zainteresowanie polskich badaczy sfragistyką i heraldyką miejską nie ma dawnej metryki. Heraldycy zajmowali się do długo głównie herbami państwowymi i szlacheckimi, sfragistyków interesowały zaś przede wszystkim pieczęcie używane przez przedstawicieli dawnych elit: władców, biskupów czy rycerstwo. Doskonale ten stan rzeczy ilustruje klasyczna praca Franciszka Piekosińskiego dotycząca polskiej sfragistyki wieków średnich, w której pieczęcie miast - będące przecież nośnikami miejskiego znaku - spotykamy niezwykle rzadko. Jak zauważył Marek Adamczewski na kanwie rozważań nad przedrozbiorową heraldyką miejską Wielkopolski, badania nad herbami miejskimi prowadzone były zazwyczaj na potrzeby heraldyki żywej, czyli dla ustalenia poprawnego kształtu godła i barw herbów miejskich¹⁹. Niekiedy miały one charakter popularno-naukowy, czy wręcz popularny, ale służyły zaspokajaniu potrzeby wiedzy o własnym herbie - budowie pamięci i dalej tradycji heraldycznej. Drugi istotny nurt, to opracowania sfragistyczne, przybierające często formę katalogów bądź inwentarzy pieczęci, względnie heraldyczno-sfragistyczne (pieczęcie i herby). Trzeci wreszcie to opracowania regionalne, niekiedy o krajoznawczym charakterze, zazwyczaj wtórne wobec dwóch wcześniejszych grup publikacji, ale właśnie na gruncie utrwalania pamięci o znaku miejscowości odgrywające niezwykle istotną rolę.

2.1. Opracowania powstałe na potrzeby heraldyki żywej

Jak już wspomniano na terenie Księstwa Warszawskiego a później Królestwa Polskiego używanie herbów miejskich w sferze urzędowej było mocno ograniczo-

¹⁶ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, фонд 1343, opis 15, dielo 334 k. 66.

¹⁷ F. A. Vossberg, *Wappenbuch der Städte des Grossherzogthums Posen*, Berlin-Stargardt 1866, s. 4-5.

¹⁸ Niewątpliwie przyczyniły się do tego próby porządkowania sfragistyki urzędowej, w tym miejskiej, prowadzone po 1818 r., skutkujące niszczeniem dawnych tłoków z wyobrażeniami nieodpowiadającymi obowiązującym wzorom. Zob. K. Dorcz, *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1830 r.)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Seria nowa”, 6, 2003, s. 66-67.

¹⁹ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.*, Warszawa 2000, s. 6-7.

ne. Sytuacja ta zmieniła się dopiero w czasie I wojny światowej, kiedy pozostające pod okupacją niemiecką ośrodki miejskie zaczęły przywracać na swe pieczęcie herby. Uchwalona u progu niepodległości ustawa *O godłach i barwach Rzeczypospolitej* oraz akty wykonawcze, odwrotnie niż ustawodawstwo zaborcze, reglamentowały używanie znaku państwowego przez samorządy²⁰. Wymusiło to *de facto* poszukiwania prowadzące do ustalenia własnego znaku, a co za tym idzie rozwój heraldyki żywej²¹.

a) Prace Mariana Gumowskiego

Nie może więc dziwić, że najstarsze opracowania należące do tej grupy pochodzą z XX-lecia międzywojennego. Dla guberni plockiej poprzedzał je, oprócz opracowań krajoznawczych (zob. niżej), tylko *Słownik Heraldyczny* Stanisława Krzyżanowskiego, notujący herb Płocka²². Niewątpliwie największy wpływ na kształtowanie żywej heraldyki w tym czasie miały prace Mariana Gumowskiego. Badacz ten od 1932 r. (jak sam podkreślał we wstępie do tomu poświęconego herbom miast wielkopolskich: wychodząc naprzeciw potrzebom samorządów poszukujących informacji o własnych znakach) rozpoczął wydawanie serii publikacji prezentujących herby i pieczęcie instytucji samorządowych z ziem ówczesnej Polski²³. Inspiracją, ale też ważnym punktem odniesienia dla ustalania herbów miejskich z ziem byłego zaboru pruskiego, były dla niego wcześniejsze prace Ottona Huppa, który zamierzał przygotować atlas herbów miejskich Cesarstwa Niemieckiego. Mimo iż dzieło to nie zostało ukończone, to ukazały się zeszyty obejmujące tereny Prus Zachodnich oraz Prowincji Poznańskiej²⁴. Jednak Huppa, jako heraldyka, interesował głównie proces

²⁰ L. Pudłowski, *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka*, red. P. Dymmel, Lublin 1992, s. 108 nn; P. Bokota, *Heraldyka samorządowa na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2002, s. 44; M. Adamczewski, *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019, s. 184 nn.

²¹ M. Haisig, *Sfragistyka i heraldyka miast polskich w świetle dotychczasowych badań*, „Nauka i Sztuka”, 3, 1947, nr 6, s. 78 kładzie zwiększenie zainteresowania heraldyką miejską na czasy po 1927 r.

²² S. Krzyżanowski, *Słownik heraldyczny*, Kraków 1870, s. 3. Opis herbu podany przez Krzyżanowskiego powstał zapewne w oparciu o opracowanie M. Balińskiego, T. Lipińskiego *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843, s. 362. Warto zauważyć, że dla Wielkopolski, skąd pochodziła większość podanych przez Krzyżanowskiego herbów miejskich, źródłem informacji był niewątpliwie herbarz miejski prowincji poznańskiej F. A. Vossberga. F. A. Vossberg, *Wappenbuch*, passim.

²³ Przed wojną ukazały się: M. Gumowski, *Pieczęcie miast wielkopolskich*, „Samorząd Miejski”, 2, 1922, z. 10-12, s. 643-649; tenże, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, „Ruch Samorządowy”, 4, 1930, nr 5-7, s. 153-161; nr 8-10, s. 268-274; nr 11-12, s. 367-374; 5, 1931, nr 1-3, s. 10-16; nr 4-6, s. 67-74; nr 7-9, s. 128-137; nr 10-12, s. 202-239; 6, 1932, nr 1-3, s. 12-58; tenże, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; tenże, *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie”, 10, 1935, s. 256-294; tenże, *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939; tenże, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939. Prace te, w innych już uwarunkowaniach i z mniejszym natężeniem kontynuował Gumowski po 1945 r. Zob. M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast województwa lubelskiego*, Lublin 1959; tenże, *Pieczęcie i herby niektórych miast pomorskich*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 15, 1971, z. 3, s. 113-132. Zob. też ocenę przedwojennych głównie prac M. Gumowskiego: M. Haisig, *Sfragistyka i heraldyka miast polskich*, s. 90-93.

²⁴ O. Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Bd I, Preussen, H. 1, Ostpreußen, Westpreußen und Brandenburg, Frankfurt am Main 1894; H. 2, Pommern, Posen und Schlesien, Frankfurt am Main 1898.

kształtowania się herbu miejskiego stąd, gdy uznał, że znak przybrał kształt „ostateczny” i nie podlegał w okresie późniejszym większym modyfikacjom nie przywoływał dalszych znanych sobie pieczęci. Inaczej Gumowski, który prezentował całość znanego sobie materiału sfragistycznego. Ścieżki Gumowskiego i Huppa skrzyżowały się w jeszcze jednym momencie: otóż obaj uczestniczyli w przygotowaniu materiałów heraldycznych na potrzeby zeszytów reklamowych producenta kawy HAG. I właśnie w „Herbarzu Polskim” opracowany na zlecenie Kafee HAG Gumowski po raz pierwszy podał informacje o większej liczbie herbów miejskich z interesującego nas obszaru²⁵. Nocie katalogowej w której siłą rzeczy bardzo skąpo naszkicowane zostały dzieje znaku danej miejscowości, towarzyszyły barwny rysunek herbu. Jest to o tyle ważne, że głównym źródłem (a w przypadku mniejszych ośrodków – jedynym) do dziejów heraldyki miejskiej były dla Gumowskiego pieczęcie – monochromatyczne przecież – stąd ustalenie barw było jednym z podstawowych problemów, z którym musiał mierzyć się on sam, ale i inni twórcy herbów. Owe lakoniczne informacje podane w popularno-naukowym herbarzu rozwinął Gumowski w opublikowanym nieco później cyklu artykułów dotyczących herbów miejskich ówczesnego województwa warszawskiego²⁶, który w 1938 r. został opublikowany w formie nadbitki, zawierającej wszystkie wcześniejsze „odcinki”²⁷. W odróżnieniu od publikacji z 1933 r. tu opisał zabytki sfragistyczno-heraldyczne dla wszystkich miejscowości województwa, poszerzając znacznie informacje na temat podstawy źródłowej, w oparciu o którą wnioskował o kształcie herbu (oprócz wykazu pieczęci uwzględniał też konsekwentnie, choć bagatelizując nieco ich wartość, informacje o herbie miasta z Albumu Heroldii z 1847 r.). Notom towarzyszyły tym razem czarno-białe rysunki herbów, ale o ich przypuszczalnych (co Autor mocno podkreślał) barwach informował konsekwentnie w zakończeniu każdej z nich. W opracowaniu tym podał Autor informacje o znanych sobie pieczęciach wszystkich 30 miast dawnej guberni płockiej i dla wszystkich z nich zaproponował herby. Zwieńczeniem studiów Gumowskiego nad heraldyką miejską była opublikowana już po wojnie w 1960 r. książka *Herby miast polskich*²⁸. Opracowanie to w znacznym stopniu powielił wzór wypracowany przez niego na potrzeby *Herbarza Polskiego* z 1933 r. Przeglądowy i ogólnopolski charakter publikacji spowodował, że z interesującego nas obszaru uwzględnione zostały jedynie wybrane ośrodki²⁹.

²⁵ M. Gumowski, *Herbarz Polski*, wyd. Kawa Hag, 1933 (województwo warszawskie, nr 12 - Chorzelsko, nr 5 - Ciechanów, nr 4 - Mława, nr 3 - Płock, nr 7 - Płońsk, nr 17 - Przasnysz, nr 27 - Raciąż, nr 16 - Rypin, nr 19 - Sierpc, nr 20 - Zakroczym, nr 28 - Żuromin).

²⁶ M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, r. XV-XVII, 1936-1938: 1936, nr 9, s. 133-137; nr 10, s. 153-155; nr 11, s. 165-170; 1937, nr 1, s. 6-8, nr 3, s. 37-43, nr 4, s. 53-55, nr 6, s. 88-93, nr 7-8, s. 117-121, nr 9, 136-140, nr 10, s. 151-155; nr 11, s. 161-166, nr 12, s. 181-187; 1938, nr 1, s. 12-13, nr 2, s. 23-26.

²⁷ M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938, ss. 62: Bielsk, Bieżeń, Bobrowniki, Bodzanów, Chorzelsko, Ciechanów, Czerwińsk, Dobrzyń/Drwęca, Dobrzyń/Wisła, Drobin, Janów, Kikół, Kuczbork, Lipno, Mława, Nowe Miasto, Płock, Płońsk, Przasnysz, Raciąż, Radzanów, Rypin, Sierpc, Skępe, Sochocin, Szreńsk, Wyszogród, Zakroczym, Żuromin.

²⁸ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, ss. 360.

²⁹ Bielsk, Chorzelsko, Ciechanów, Czerwińsk, Dobrzyń/Wisła, Drobin, Lipno, Mława, Płock, Płońsk, Przasnysz, Raciąż, Rypin, Sierpc, Wyszogród, Zakroczym, Żuromin. Warto zaznaczyć, że jako ilustracje

b) Prace innych autorów – opracowania przeglądowe

Jeszcze w okresie przedwojennym zaczęły ukazywać się inne publikacje aspirujące do miana herbarzy miejskich. Należy do nich opublikowana w 1939 r. książka Antoniego Chomickiego „Herby miast i ziem polskich”³⁰. Autor opierając się na danych Gumowskiego, ale też wcześniejszych publikacjach heraldyczno-sfragistycznych (zob. niżej) podawał w niej opisy kształtu godeł herbów poszczególnych miejscowości. Pomijał przy tym zagadnienie ich braw. Być może kolorowe wersje znaków miały zostać przedstawione na tablicach, mających stanowić osobny tom, które – według deklaracji Autora – w momencie publikacji części opisowej były dopiero w opracowaniu „przez specjalistę grafika-heraldyka”. Prace nad nimi zostały przerwane przez wybuch wojny. W porównaniu z publikacjami Gumowskiego widać tu pewną zmianę perspektywy. Chomicki opierał się przede wszystkim nie na własnych badaniach, ale ustaleniach znanej mu literatury, do której odsyłał za pośrednictwem sygli, pozwalających odnaleźć materiały w załączonej na końcu tomu bibliografii. Niemniej wykorzystywał też dane pozyskane bezpośrednio od samorządów, a niekiedy też ze źródeł archiwalnych. Wyraźnie chodziło mu nie tyle, o ustalenie procesu formowania herbu, ale wskazanie jednego znaku, którym miejscowość się posługiwała bądź posługuje. Wydaje się, że wpływ na to miały względy praktyczne (dostarczenie samorządom konkretnych, łatwych w odbiorze informacji), nie zaś naukowe. Z naszego punktu widzenia istotne jest, że Chomicki podał informacje o herbach wszystkich miast interesującej nas guberni, choć – co trzeba podkreślić – są one wtórne wobec ustaleń M. Gumowskiego, a niekiedy odwołują się jeszcze do publikacji sfragistycznej Wiktora Wittyga³¹.

W czasach PRL badania problematyki heraldycznej w ogóle, a herbów miejskich w szczególności nie należały do wiodących. Władze dystansowały się od herbów, widząc w nich przeżytek „minionej epoki”, co rzutowało na prowadzone badania. Stąd nie może dziwić, że okres ten nie przyniósł wielu publikacji traktujących o herbach dawnych miast. Poza wspomnianą już książką M. Gumowskiego do ważniejszych opracowań o przeglądowym charakterze należy publikacja „Polskie herby miejskie” pod red. Tomasza Szczechury³² w której za opracowanie graficzne herbów odpowiadał Ryszard Sidorowski³³. Zawierała ona barwne wizerunki 640 herbów miejskich którym towarzyszyły krótkie notki prezentujące dzieje miejscowości oraz próbujące objaśniać symbolikę znaku. W porównaniu z nieco wcześniejszym herbarzem miejskim Gumowskiego opracowanie to wydaje się wysoce niedoskonałe. Autor/redaktor dość dowolnie ustalał kształt znaków miejskich, a w towarzyszących im notach brak ja-

cje do wstępu wykorzystane zostały wykonane przez Gumowskiego wcierci z pieczęciami Rypina [M. Gumowski, *Herbarz miast*, s. 45, il. 39 – pieczęć z XV w.], Płocka [tamże, s. 64, il. 52, pieczęć z XIV w.], Płońska, [tamże, s. 84, il. 74, pieczęć z XIV w.].

³⁰ A. Chomicki, *Herby miast i ziem polskich*, Warszawa 1939, ss. 96.

³¹ Bielsk, Biezuń, Bobrowniki, Bodzanów, Chorzele, Ciechanów, Czerwińsk, Dobrzyń/Drwęca, Dobrzyń/Wisła, Drobin, Janów, Kikół, Kuczbork, Lipno, Mława, Nowe Miasto, Płock, Płońsk, Przasnysz, Raciąż, Radzanów, Rypin, Sierpc, Skępe, Sochocin, Szreńsk, Wyszogród, Zakroczym, Żuromin.

³² *Polskie herby miejskie*, red. T. Szczechura, Warszawa 1963.

³³ Zob. T. Giergiel, *Heraldyka miejska na Lubelszczyźnie do 1989 roku – stan wiedzy i problemy badawcze*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska”, 79, 2024, sectio F, s. 122-123.

kichkolwiek informacji na temat źródeł informacji, na których się opierał. Niech za przykład posłuży herb Dobrzyń nad Wisłą³⁴, który - zdaniem wydawców - miał być tożsamy z herbem ziemi dobrzyńskiej, kiedy takie rozwiązanie przyjęte zostało przez miasto dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym³⁵, a właściwy herb miejscowości prawidłowo ustalił wcześniej M. Gumowski³⁶. Dla interesującego nas obszaru publikacja notuje lepiej bądź gorzej opracowane herby jedynie dwunastu ośrodków³⁷.

Niemal równocześnie z „Herbami miast polskich” M. Gumowskiego i „Polskimi herbami miejskimi” T. Szczechury światło dzienne ujrzała monumentalna praca zbiorowa „Miasta polskie w tysiącleciu”³⁸. Oprócz encyklopedycznych not prezentujących dzieje i współczesną charakterystykę miejscowości oba tomy zawierały plansze z barwnymi herbami 982 miast. Za opracowanie materiału heraldycznego w publikacji odpowiedzialni byli Marian Haisig i Zygmunt Wdowiszewski, we współpracy z M. Gumowskim, zaś za stronę graficzną wizerunków herbów odpowiadał zespół pod kierunkiem Leona Urbańskiego. W odredakcyjnym wstępie umieszczono jednak ważne zastrzeżenie co do kompletności warstwy heraldycznej dzieła: „Publikacja obejmuje jednak tylko te herby miast, a) które zostały oficjalnie zatwierdzone przez właściwe władze w okresie międzywojennym lub po 1944 r., b) których nadanie miastu w Polsce przedrozbiorowej zostało źródłowo stwierdzone, c) których postać można było odtworzyć podstawie dokumentacji źródłowej” – deklarował komitet redakcyjny³⁹. Zastrzeżenia te warto uzupełnić o spostrzeżenie, że w encyklopedii pomijano także miejscowości posiadające niegdyś prawa miejskie, które jednak w momencie publikacji pracy nie posiadały statusu miasta. Jest to istotne bowiem, jak już wspomniano, po 1869 r. prawa miejskie utraciła ponad połowa miast guberni płockiej, a nie wszystkie odzyskały je przed 1965 r. Dla interesującego nas obszaru, podzielonego w latach 60. między województwa warszawskie, bydgoskie i olsztyńskie, opracowano herby 26 ośrodków⁴⁰. Warto podkreślić, że niekiedy różniły się dość znacząco od wersji proponowanej nieco wcześniej przez M. Gumowskiego. Niemniej informacje o heraldyce miejskiej zawarte zarówno w „Herbach miast polskich” Gumowskiego jak i „Miastach polskich w tysiącleciu” stały się ważnym punktem odniesienia dla kształtowania lokalnych przekonań o wyglądzie herbu danej miejscowości.

³⁴ *Polskie herby miejskie*, tabl. 9, nr 37.

³⁵ P. Bokota, *Heraldyka samorządowa na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie drugiej Rzeczypospolitej*, s. 44.

³⁶ M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego* [1938], s. 18; tenże, *Herby miast*, s. 162.

³⁷ *Polskie herby miejskie*, tabl. 9, nr 37 Dobrzyń nad Wisłą; tabl. 26, nr 508 Chorzele, nr 509 Ciechanów; tabl. 27, nr 521 Mława, 530 nr Płock, nr 531 Płońsk; nr 532 Przasnysz; nr 534 Raciąż; nr 539 Sierpc; tabl. 28, nr 545 Wyszogród, nr 546 Zakroczym, nr 547 Żuromin.

³⁸ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, red. M. Siuchniński, Warszawa 1965, ss 740; t. II, red. M. Siuchniński, Warszawa 1967, ss 700.

³⁹ *Miasta polskie*, t. I, s. nlb. Zob. też T. Giergiel, *Heraldyka miejska*, s. 125-126 gdzie Autor wskazuje na inne ograniczenia opracowania herbów.

⁴⁰ Bielsk, Biezuń, Bobrowniki, Bodzanów, Chorzele, Ciechanów, Czerwińsk, Dobrzyń/Wisła, Drobin, Kikół, Kuczbork, Lipno, Mława, Nowe Miasto, Płock, Płońsk, Przasnysz, Raciąż, Radzanów, Rypin, Sierpc, Sochocin, Szreńsk, Wyszogród, Zakroczym, Żuromin.

Dopiero w roku 1990 przywrócono gminom prawo do używania własnych herbów w sferze urzędowej⁴¹. Wcześniejsze regulacje prawne z okresu PRL dawały radom narodowym kompetencje w zakresie zatwierdzania herbów miejskich, ale bez wskazania obszarów, w których miałyby funkcjonować⁴². Wydawać by się mogło, że to umocnienie prawnej roli herbu miejskiego zaowocuje zwiększeniem liczby publikacji właśnie o przeglądowym charakterze, które – podobnie jak wcześniejsze prace M. Gumowskiego – mogłyby służyć samorządom pomocą w zakresie ustalania własnego herbu. Niestety tak się nie stało. Właściwie jedynym opracowaniem o charakterze ogólnopolskiego herbarza miejskiego jest „Herbarz miast polskich” autorstwa Andrzeja Wanaga i Józefa Plewako⁴³, który dla interesującego nas obszaru notuje jedynie znaki 14 miejscowości⁴⁴. Być może jest to efekt przedwczesnej śmierci obu Autorów, która spowodowała, że prowadzone przez nich prace nie zostały doprowadzone do końca, a część not opisowych do herbów jak i ich wizerunków opracowało już samo wydawnictwo „Arkady”, którego nakładem publikacja się ukazała⁴⁵.

c) Prace innych autorów – opracowania szczegółowe (przegląd)

Momenty ożywienia zainteresowania „heraldyką żywą” wynikające albo z podjęcia przez miejscowość starań o zatwierdzenie herbu albo ze względu na publikację istotnych opracowań przeglądowych, przynosiły szereg opracowań szczegółowych poświęconych zagadnieniom herbów poszczególnych ośrodków⁴⁶. Dla obszaru byłej guberni płockiej zjawisko to jest zauważalne już w dwudziestolecu międzywojennym, kiedy to dwugłos w sprawie herbu Lipna opublikowali na łamach „Miesięcznika Heraldycznego” Włodzimierz Budka i M. Gumowski⁴⁷. Artykuły te powstały na kanwie starań o ministerialne zatwierdzenie herbu miejskiego, a przedmiotem dyskusji był element godła znajdujący się w bramie umieszczonej na najstarszej pieczęci miejskiej. Warto tu dodać, że materiały przesłane przez miasto do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w związku z procedurą zatwierdzenia herbu zaginęły, a miasto nie doczekało się pozytywnej opinii do 1939 r.⁴⁸ Większą liczbę tego rodzaju studiów

⁴¹ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95.

⁴² Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 roku o odznakach i mundurach, Dz.U. 1978, nr 31, poz. 130.

⁴³ A. Plewako, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994, ss. 289. W 2000 r. ukazał się herbarz miejski opublikowany w wersji cyfrowej na CD ROM. Zob. *Herby miast polskich* [CD-ROM], Świecie 2000 (non vidi).

⁴⁴ Chorzele, Ciechanów, Dobrzyń/Wisła, Lipno, Mława, Płock, Płońsk, Przasnysz, Raciąż, Rypin, Sierpc, Wyszogród, Zakroczym, Żuromin.

⁴⁵ A. Plewako, J. Wanag, *Herbarz*, s. VI, 289.

⁴⁶ Przegląd przedwojennego stanu badań nad heraldyką miejską daje artykuł M. Haisiga, *Sfragistyka i heraldyka miast polskich*, s. 84-90.

⁴⁷ W. Budka, *W sprawie pieczęci miasta Lipna*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 16, 1937, nr 9, s. 142; M. Gumowski, *W sprawie herbu miasta Lipna*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 16, 1937, nr 11, s. 174.

⁴⁸ B. Możejko, *Z historii herbów miast województwa pomorskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Heraldyka samorządowa*, s. 81-82. Z zestawienia dokonanego przez L. Pudłowskiego wynika, że w okresie dwudziestolecia żadne z miast z interesującego nas obszaru nie uzyskało ministerialnej decyzji zatwierdzającej herb. Zob. L. Pudłowski, *Heraldyka miejska*, s. 115-126, choć starania takie podjął oprócz Lipna na pewno także Płock, ale i one nie zakończyły się sukcesem. Zob. S. K. Kuczyński, *Pieczęcie i herb Płocka oraz herb województwa płockiego*, Płock 1979, s. 10.

przyniosły dopiero lata 90. XX w. Doczekały się ich Chorzele⁴⁹, Kikół⁵⁰, wspomniane już Lipno⁵¹, Nowe Miasto⁵², czy Skępe⁵³.

Z nieco inną, aczkolwiek ciekawą sytuacją mamy do czynienia w przypadku Wyszogrodu. Tu dwugłos w sprawie herbu miejskiego wywołały obchody tysiąclecia miasta celebrowane w 1971 r. W artykule opublikowanym na łamach „Notatek Płockich” Zofia Jaskuła podjęła się zadania ustalenia herbu miejscowości zwracając uwagę na drobne rozbieżności między znanymi jej wyobrażeniami znaku umieszczanego na pieczęciach miejskich a wizerunkiem herbu opublikowanym w „Miastach polskich w tysiącleciu”⁵⁴. O opinię w tej sprawie zwróciła się do Mariana Haisiga, którego wyjaśnienia opublikowano w tym samym tomie czasopisma⁵⁵.

Osobno trzeba wspomnieć o materiałach z trzech konferencji zorganizowanych we Włocławku właśnie na kanwie wzrostu zainteresowania heraldyką miejską⁵⁶. Z naszego punktu widzenia szczególnie interesujące są dwa tomy, w których opublikowane zostały artykuły Piotra Bokoty poświęcone heraldyce miejskiej Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie zaborów⁵⁷ oraz dwudziestolecu międzywojennym⁵⁸. W rozważaniach dotyczących szerszych procesów kształtowania się herbów miejskich, znalazły się informacje o znakach Bobrownik, Dobrzynia nad Drwęcą, Dobrzynia nad Wisłą, Kikoła, Lipna, Rypina i Skępego⁵⁹. Starania Lipna o zatwierdzenie herbu w międzywojniu opisała Beata Możejko⁶⁰. Z kolei ważny z punktu widzenia całokształtu zagadnień związanych z heraldyką miejską Królestwa Kongresowego artykuł opublikował tam Marek Adamczewski⁶¹. W innym miejscu P. Bokota scharakteryzował projekty herbów miejskich opracowane w heroldii Królestwa Polskiego dla należącego do guberni płockiej powiatu lipnowskiego⁶².

⁴⁹ Uzasadnienie heraldyczno-historyczne projektów symboli gminy Chorzele, opr. K. Wójcikowski, R. Fidura < https://web.archive.org/web/20160305155853/http://chorzele.bip.org.pl/pliki/chorzele/uchwala_184_12.pdf > (dostęp: 08.06. 2026).

⁵⁰ J. Pakulski, Kikół. W poszukiwaniu właściwego herbu, „Rocznik Muzealny”, 4, 1991, s. 123-142.

⁵¹ K. Mikulski, Dzieje herbu Lipna, < https://www.umlipno.pl/userfiles/symbole%20miejskie%202014/herb_kwerenda.pdf > (dostęp: 08.06. 2026).

⁵² Tradycje heraldyczne z obszaru dzisiejszej Gminy Nowe Miasto, < <https://www.ugnowemiasto.pl/pl/barwy-i-symbole> > (dostęp: 08.06. 2026).

⁵³ P. Bokota, Skępe. W poszukiwaniu właściwego herbu, „Ziemia Dobrzyńska”, 4, 1996, s. 67-76.

⁵⁴ Z. Jaskuła, Herb Wyszogrodu, „Notatki Płockie”, 1971, nr 4 (63), s. 42-43.

⁵⁵ M. Haisig, Herb miasta Wyszogrodu i jego dokumentacja, „Notatki Płockie”, 1971, nr 4 (63), s. 43-44.

⁵⁶ *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999; *Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2002; *Heraldyka polska w okresie II wojny światowej (1939-1945)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2005.

⁵⁷ P. Bokota, *Herby miast Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie zaborów (1772-1918)*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów*, s. 93-108.

⁵⁸ P. Bokota, *Heraldyka samorządowa*, s. 37-53.

⁵⁹ Tenże, *Herby miast Kujaw wschodnich*, s. 95-104; tenże, *Heraldyka samorządowa*, s. 41- 44, 48.

⁶⁰ B. Możejko, *Z historii herbów miast województwa*, s. 81-82.

⁶¹ M. Adamczewski, *Miejsce Albumu*, s. 109-130.

⁶² P. Bokota, *Projekty herbów miast z lat 1846-1847 i ich źródła na przykładzie ośrodków miejskich powiatów lipnowskiego i włocławskiego*, „Rocznik Muzealny Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej”, 8, 2000, s. 91-116.

d) Płock - przypadek szczególny

Na tle omówionego wyżej stanu badań Płock jest przypadkiem szczególnym. Zainteresowaniu herbem miasta sprzyjał stołeczny jego status, długa historia, ale też dość częste modyfikacje, którym podlegał. Nie wchodząc tu w szczegóły – historię płockiego herbu treściwie zaprezentował Stefan Krzysztof Kuczyński⁶³ – trzeba zauważyć, że w dwudziestolecie miasto, pod wpływem publikacji Antoniego J. Nowowiejskiego⁶⁴, używało jako godła blankowanego muru miejskiego z przejazdem i trzema blankowanymi wieżami. Znak ten próbowano udostojnić motywem Krzyża Walecznych, którym udekorowano miasto w 1921 r. Po wojnie nastąpiła kolejna modyfikacja herbu i powrót do formy godła znanej z najstarszej pieczęci miejskiej, zaś w 1991 r. władze miasta ustanowiły herb „Wielki Reprezentacyjny” prezentujący godło nawiązujące do wyobrażenia z najstarszej miejskiej pieczęci na tarczy zwieńczonej koroną zamkniętą spod której spływają wstęgi w barwach flagi Płocka, u podstawy zaś umieszczono dwa krzyże orderowe: Krzyż Walecznych i Krzyż Grunwaldu III klasy oraz dewizę: „Virtute et labore augere”. Tak, jak w dwudziestolecie międzywojennym ustalenie i starania o zatwierdzenie herbu miejskiego nie zaowocowały publikacjami na temat zespołu miejskich znaków, tak w okresie powojennym zmianom tym towarzyszyła zazwyczaj dyskusja, której odzwierciedlenie znajdujemy w lokalnych publikacjach. Kwestię kształtu herbu bodaj jako pierwszy poruszył Stanisław Chrzanowski, próbujący wyjaśnić zawilości związane z różnymi jego formami spotykanymi w przestrzeni publicznej. Jak się wydaje jego głos był inspirowany herbarzem miejskim opracowanym przez M. Gumowskiego, w którym znalazł się wizerunek herbu odbiegający od tego, który znamy z materiałów przedwojennych⁶⁵. W 1979 r. ukazało się opracowanie heraldyki i sfragistyki płockiej autorstwa S. K. Kuczyńskiego⁶⁶. Praca ta, mimo raczej popularnonaukowego charakteru, nadal stanowi ważny punkt odniesienia dla badaczy, ale też swego czasu wzbudziła zainteresowanie płockich regionalistów. Świadectwem tego jest list do prezesa Towarzystwa Naukowego Płockiego wystosowany przez Jerzego Stefańskiego a opublikowany na łamach „Notatek Płockich”, uzupełniający publikację Kuczyńskiego o nieznany mu wzór herbu [z tarczą zwieńczoną carską koroną] używany na pieczęci płockiej Ogólnej Kasy Chorych z 1912 r.⁶⁷ Pod koniec lat 80. XX w. władze miasta wyszły z inicjatywą przywrócenia motywu Krzyża Walecznych w herbie. Spotkało się to z emocjonalną reakcją ówczesnego prezesa Towarzystwa Naukowego Płockiego Jakuba Chojnackiego, który, też na łamach „Notatek Płockich”, opublikował list otwarty w tej sprawie. List ów zawiera sporo ciekawych szczegółów dotyczących funkcjonowania herbu Płocka przed ostatnią wojną, uzupełniając rozważania S. K. Kuczyńskiego. Ale ważniejsza była wysunięta przezeń

⁶³ S. K. Kuczyński, *Pieczęcie i herb Płocka*, s. 5-12.

⁶⁴ A. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej i wydrukowana r. 1917*, Płock 1917, *passim*.

⁶⁵ S. Chrzanowski, *Herb miasta Płocka*, „Notatki Płockie”, 1963, nr 25, s. 14-16.

⁶⁶ S. K. Kuczyński, *Pieczęcie i herb Płocka*, ss 58.

⁶⁷ *Nowe szczegóły do dziejów herbu miasta Płocka*, „Notatki Płockie”, 1979, nr 4 (101), s. 64. Publikację listu poprzedza reprint winiety „Tygodnika Ilustrowanego” z 1920 z herbem miasta w opracowaniu Ferdynanda Ruszczyca, nawiązującym do najstarszej pieczęci miejskiej.

propozycja opracowania reprezentacyjnego miasta⁶⁸. Jak już wspomniano, projekt ten został zrealizowany w 1991 r. a przy okazji opublikowana została opinia S. K. Kuczyńskiego na temat tej formy znaku⁶⁹. Warto wspomnieć, że w wydanym stosunkowo niedawno z okazji dwustulecia płockiego muzeum tomie „X wieków Płocka” opublikowano barwne zdjęcia różnego rodzaju odznak, zazwyczaj używanych przez różne organizacje społeczne, zdobionych herbem miasta, które w pewnym stopniu uzupełniają informację podaną wcześniej przez J. Stefańskiego. Niestety, fotografie te pełniły w tomie wyłącznie funkcje ilustracyjne⁷⁰.

2.2. Opracowania sfragistyczne (i sfragistyczno-heraldyczne)

Jak już wspomniano najważniejszym źródłem do badań nad polską heraldyką miejską są dawne pieczęcie, którymi posługiwały się poszczególne ośrodki. Model prac heraldycznych, wypracowany przez O. Huppa a przyjęty i spopularyzowany na gruncie polskim przez M. Gumowskiego, łączył w sobie aspekty heraldyczne i sfragistyczne w taki sposób, że wychodząc od analizy dawnych pieczęci prowadzi ku ustaleniu herbu miejscowości. Powoduje to jednak, że niekiedy niełatwo jest (zazwyczaj nie ma zresztą takiej potrzeby) rozdzielić oba wątki. Stąd w poniższym przeglądzie publikacji będą pojawiały się prace określone w śródtytule mianem „heraldyczno-sfragistycznych”.

a) Katalogi, inwentarze, edycje pieczęci

Już w I połowie XIX w. pracujący dla Tytusa Działyńskiego Wincenty Kajetan Kielisiński wykonał odrysy średniowiecznych pieczęci miejskich z interesującego nas obszaru, którymi posługiwały się Płock i Rypin oraz ławniczej pieczęci Raciąża. Niestety, długo pozostawały one w rękopiśmiennej spuściźnie artysty, a publikacji doczekały się dopiero niedawno⁷¹. Znacznie ważniejsze efekty przyniosła kwerenda w zasobie toruńskiego archiwum miejskiego przeprowadzona przez Bernharda Engela. Odkrył on i opublikował (wraz z odrysami autorstwa Ottona Feyerabenda) informacje o średniowiecznych pieczęciach siedmiu ośrodków miejskich z terenów ówczesnej guberni płockiej⁷². Niestety, wyniki jego kwerend nie zostały początkowo dostrzeżone przez polskich badaczy, mimo że już w 1890 r. Leonard Lepszy postulował systematyczne

⁶⁸ J. Chojnacki, *Jaki powinien być herb miasta Płocka?* [List prezesa TNP do Przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej w Płocku], „Notatki Płockie”, 1989, nr 4 (141), s. 55-56.

⁶⁹ S. K. Kuczyński, *Wielki Herb Miasta Płocka*, „Notatki Płockie”, 1991, nr 3 (148), s. 21-24.

⁷⁰ *X wieków Płocka. Dzieje i ekspozycja historyczno-regionalna Muzeum Mazowieckiego w Płocku*, red. L. Sobieraj, T. Kordala, B. Rydzewska, Z. Chlewiński, Płock 2021, s. 233, 254, 293, 325.

⁷¹ P. Pokora, *Rysunki pieczęci Kajetana Wincentego Kielisińskiego w zbiorach Biblioteki PAN w Kórnku*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009, s. 434, nr I/289, s. 438, nr I/320, s. 440, nr I/335; *Album rysunków pieczęci Kajetana Wincentego Kielisińskiego ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk*, wyd. P. Pokora, Kórnik 2013, s. 145, nr Ao III 263, s. 148, nr Ao III 268, s. 219, nr Ao V 407.

⁷² B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchivs: mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes*, Bd. 1, *Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894, ss. 20. W katalogu opisane zostały pieczęcie: Bobrownik, Lipna, Płocka, Płońska, Przasnysza, Rypina oraz Zakroczymia.

wydawanie spuścizny sfragistycznej miast polskich⁷³. Pracujący niemal w tym samym czasie nad sfragistyką okresu piastowskiego Franciszek Piekosiński całkowicie pominął ustalenia Engela, a na kartach jego dzieła na kilkaset opublikowanych obiektów pojawiły się informacje jedynie o 31 pieczęciach miejskich, w tym o wielkiej pieczęci Płocka⁷⁴. Pierwszym polskim autorem, który skupił się na sfragistyce miejskiej był Wiktor Wityg. Jego niedokończony niestety katalog pieczęci miejskich (doprowadzony jedynie do litery K) wprowadził do obiegu naukowego wiele nieznanych wcześniej, głównie nowożytnych, zabytków sfragistyki⁷⁵. Publikacja ta pozwala w niektórych przypadkach na prześledzenie przynajmniej niektórych aspektów formowania się herbu. Dla interesującego nas obszaru w pracy tej znaleźć można informacje o pieczęciach dziesięciu miejscowości⁷⁶. Na pracach tych, ale też wynikach własnych kwerend, oparł swe przedwojenne publikacje M. Gumowski. Zostały one omówione już wyżej. Tu wspomnieć trzeba o kolejnej, *stricte* już sfragistycznej pracy tego badacza, którą jest opublikowany w 1960 r. korpus najstarszych polskich pieczęci miejskich⁷⁷, wśród których znalazły się opisy i reprodukcje pieczęci dziesięciu miast położonych na terenie dawnej guberni płockiej⁷⁸. Po dłuższym okresie stagnacji do publikacji pieczęci miejskich, służących jako podstawa do wnioskowania na gruncie heraldyki, powrócono dopiero na przełomie XX i XXI stulecia. Z naszego punktu widzenia szczególnie istotna jest wydana wówczas rozprawa Marka Adamczewskiego na temat heraldyki miast wielkopolskich do końca XVIII w., zawierająca obszerny katalog materiałów źródłowych⁷⁹. Ponieważ Autor rozumiał Wielkopolskę szeroko, znalazły się w tym opracowaniu informacje o herbach i źródłach do heraldyki miast ziemi dobrzyńskiej, związanej w przedrozbiorowym województwie inowrocławskim, zaliczanym do prowincji wielkopolskiej. Książka ta przynosi informacje o herbach sześciu miast dobrzyńskich i 25 należących do nich pieczęciach⁸⁰. Waga tego opracowania polega jednak na tym, że nie tylko uzupełnia ona informacje podane wcześniej przez M. Gumowskiego o nowe obiekty, ale też koryguje ustalenia tego badacza. Mimo iż równocześnie ukazało się opracowanie heraldyki miejskiej Małopolski⁸¹, to - niestety - badania te nie objęły terenów Mazowsza. W ostatnich latach na kanwie prac nad

⁷³ L. Lepszy, *O potrzebie publikowania pieczęci miejskich i cechowych oraz stanowisko i ważność numizmatyki i sfragistyki dla historii ogólnej a zwłaszcza w dziejach sztuki*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1890, nlb.

⁷⁴ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, cz. I, *Doba piastowska*, Kraków 1899, s. 210, nr 360, fig. 239.

⁷⁵ W. Wityg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków-Warszawa 1905-1914, ss 132.

⁷⁶ Bielsk, Biezuń, Bobrowniki, Bodzanów, Chorzele, Ciechanów, Czerwińsk, Dobrzyń/Wisłą, Drobin, Janów.

⁷⁷ M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII-XIV wieku*, Toruń 1960, ss 286.

⁷⁸ Bobrowniki, Ciechanów, Dobrzyń nad Wisłą, Lipno, Płock, Płońsk, Raciąż, Rypin, Wyszogród, Zakroczym.

⁷⁹ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.*, Warszawa 2000, ss 520.

⁸⁰ Bobrowniki, Dobrzyń nad Drwęcą, Dobrzyń nad Wisłą-Lipno, Rypin, Sकेpe.

⁸¹ H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002, ss 315.

edycją traktatów pokojowych polsko-krzyżackich dwukrotnie opublikowane zostały odciski wielkiej pieczęci Płocka⁸².

Zaprezentowane wyżej publikacje zawierały informacje przede wszystkim o odciskach pieczęci bądź ich kopiach. Na tym tle wyjątkowy jest opracowany przez Elżbietę Popiołek katalog typariuszy z trzech plockich instytucji: Muzeum Mazowieckiego oraz diecezjalnych Muzeum i Archiwum⁸³. W ich zbiorach zachowały się tłoki pieczęci miejskich Bieżunia oraz Płocka, a także pieczęcie innych organizacji z wyobrażeniami odwołującymi się do heraldyki miejskiej⁸⁴.

b) Inne opracowania sfragistyczno-heraldyczne

Odrębną grupę studiów poświęconych dawnym pieczęciom (a często i herbom) stanowią publikacje wyników badań problemowych. W naszym przypadku zazwyczaj są to studia poświęcone konkretnemu ośrodkowi, bowiem małe miasta z interesującego nas obszaru rzadziej włączane były w krąg badań sfragistycznych o przekrojowym charakterze. Wśród nich wskazać należy opracowania S. K. Kuczyńskiego: pierwsze, wspomniane już, poświęcone sfragistyce i heraldyce Płocka oraz kolejne dotyczące Sierpca⁸⁵. Podobnych doczekały się Rypin⁸⁶ oraz Dobrzyń nad Wisłą⁸⁷ a także Ciechanów⁸⁸. Te ostatnie przybrały jednak formę nie osobnych publikacji, jak prace Kuczyńskiego, ale artykułów publikowanych w czasopismach bądź pracach zbiorowych. Wyróżnić wśród nich trzeba artykuł Piotra Bokoty dotyczący herbu i pieczęci Rypina, cechujący się wykorzystaniem szerokiej podstawy źródłowej oraz bogatej literatury. Z tego względu można go uznać za publikację wzorcową. Warto w tym miejscu przywołać swoistą podkategorię publikacji, których celem jest prezentacja dziejów, bądź ogólniejsza niż w przypadku inwentarzy albo katalogów, charakterystyka zbiorów sfragistycznych. Przykładem może tu być artykuł wspomnianego już P. Bokoty poświęcony kolekcji sfragistycznej Franciszka Tarczyńskiego, w którym wspomniano choćby szesnastowieczną pieczęć Rypina⁸⁹.

Ze względu na stan rozpoznania materiału źródłowego, rzadziej spotykamy się z wykorzystywaniem pieczęci miejskich z interesującego nas obszaru w badaniach

⁸² *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju metneńskiego z 1422 roku*, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań 2004, s. 99, nr 120; *Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a Zakonem Krzyżackim z 31 grudnia 1435*, wyd. A. Szweđa, M. Hlebionek, S. Szybowski, J. Trupinda, Toruń 2021, s. 413-414, nr 187.

⁸³ E. Popiołek, *Tłoki pieczętnie w zbiorach plockich*, Płock 1983, ss.115.

⁸⁴ Tamże, s. 16-17, nr 6 -tłok pieczęci Bieżunia z datą 1707; s. 17, nr 7-8 - dziewiętnastowieczne pieczęcie Płocka; s. 64, nr 48, tłok pieczęci Płocka z datą 1781; s. 66-67, nr 54, 56, pieczęcie cechów plockich z wyobrażeniem herbu miasta.

⁸⁵ S. K. Kuczyński, *Pieczęcie i herb Sierpca*, Sierpc 1981, ss 83.

⁸⁶ J. Pakulski, *Kilka uwag o dawnych pieczęciach i herbie Rypina*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 79-91; P. Bokota, *Pieczęcie i herby Rypina*, [w:] *Rypin - Dzieje miasta*, t. I, Do 1918 roku, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 479-512.

⁸⁷ P. Bokota, *Uwagi o średniowiecznych pieczęciach Dobrzynia nad Wisłą*, [w:] *Z dziejów Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Dobrzyń nad Wisłą 2000, s. 71-82.

⁸⁸ W. Górczyk, *Herb Ciechanowa*, „Notatki Płockie”, 2013, nr 2 (235), s. 3-7; tenże, *Najstarsze pieczęcie Ciechanowa*, „Studia Mazowieckie”, 2017, z. 1, s. 79-92.

⁸⁹ P. Bokota, *Kolekcja sfragistyczna Franciszka Tarczyńskiego w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009, s. 287-298.

przekrojowych. Niemniej Marian Haisig odwoływał się do wielkiej średniowiecznej pieczęci Płocka w swoim artykule poświęconym motywom architektonicznym na pieczęciach miejskich⁹⁰, a pieczęcie innych ośrodków przywoływał w książce poświęconej inskrypcjom napieczętnym⁹¹. Legendy pieczęci dla Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej badał także wspomniany już P. Bokota⁹². Mimo iż analiza znajdujących się na pieczęciach napisów nie zawsze ma pierwszorzędne znaczenie dla heraldyki, to trzeba o publikacjach tych pamiętać, a to choćby z tego względu, że można w nich znaleźć odwołania do nieznanymi wcześniej zabytków, ale też pozwalają one na określenie administracyjnego i społecznego kontekstu funkcjonowania znaku umieszczonego w polu pieczęci. Jeszcze innego kręgu zagadnień dotyczy książka Piotra Gołdyna, skupiająca się na herbach miejskich odwołujących się do symboliki religijnej i kościelnej⁹³. Nie jest to „typowy herbarz” ale przede wszystkim katalog i analiza znaków miejskich, w których występują wspomniane motywy. Z interesującego nas obszaru Autor ten notuje 9 herbów⁹⁴. Ten sam badacz, w podobnym kontekście, kilkakrotnie prezentował dzieje herbu Mławy⁹⁵.

2.3. Opracowania regionalne (krajoznawcze, popularno-naukowe)

Informacje o herbach miejskich, ale też zabytkach sfragistycznych, znaleźć można wreszcie w opracowaniach krajoznawczych i regionalnych o popularnym charakterze. Już w wydanej w 1843 r. pracy Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego znalazły herby ważniejszych miejscowości danego terytorium. W przypadku guberni płockiej, opublikowany został jedynie wzorowany na najstarszej pieczęci miejskiej herb stołecznego Płocka⁹⁶. Herb, ale też pieczęcie – szczególnie w kontekście praktyki kancelaryjnej, tego miasta opisał Antoni Julian Nowowiejski w powstałej w czasie I wojny światowej monografii miasta⁹⁷. Jak już wspomniano opis ten kształtował wyobrażenia o herbie miejskim właściwie aż do lat 60. XX wieku. Jeszcze w połowie XIX stulecia w artykule poświęconym rypińskim kościołom Aleksander Sławenko-Sławieński podał z kolei, bałamutną zresztą, informację o herbie tego miasta, bazując na jednej z jego pieczęci⁹⁸. Powtórzyli ją w kilkadziesiąt lat późniejszej publikacji Dominik Staszewski

⁹⁰ M. Haisig, *Motywy średniowiecznej architektury w sfragistyce miejskiej*, [w:] *Rozprawy i materiały z Historii Sztuki i Kultury Materialnej* (Biblioteka Archeologiczna, t. 2), red. K. Majewski, Wrocław 1948, s. 20-44.

⁹¹ Tenże, *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953, ss 159.

⁹² P. Bokota, *Pieczęcie i herby miast Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, cz. 1, *Legenda pieczęci*, „Zeszyty Naukowe WSHE”, 21, 2006; tenże, *Pieczęcie i herby miast Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej w okresie nowożytnym*, cz. 1, *Legenda pieczęci*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 22, 2007, s. 85-94.

⁹³ P. Gołdyn, *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008, ss 253.

⁹⁴ Bielsk, Bodzanów, Ciechanów, Czerwińsk, Mława, Plock, Sierpc, Skępe, Zakroczym.

⁹⁵ P. Gołdyn, *Kult polskich świętych w heraldyce samorządowej*, „Seminare. Poszukiwania naukowe”, 21, 2005, s. 95; tenże, *Pierwsi misjonarze Polski i ich kult w heraldyce*, „Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski”, 2, 2006, s. 198-199.

⁹⁶ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, s. 362

⁹⁷ A. J. Nowowiejski, *Plock. Monografia*, passim.

⁹⁸ A. Sławenko-Sławieński, *Rypin i jego kościoły*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 30, 1856, nr 2, s. 134.

i Aleksander Maciesza⁹⁹. Zauważyć trzeba, że to jedyny opis herbu miejskiego w tej pracy, mimo iż dotyczyć ona miała całej ziemi dobrzyńskiej i znajdujących się na jej obszarze miast.

Intensywniejszy rozwój regionalistyki historycznej nastąpił jednak dopiero po zakończeniu II wojny światowej. W publikowanych wówczas monografiach miejscowości, czy popularyzujących wybrane aspekty przeszłość danego ośrodka [i jego okolic] artykułach, zagadnień heraldycznych nie poruszano zbyt często, a nawet jeśli pojawiały się na kartach książki, to często były one zdawkowe. Jak zauważyli Autorzy monografii Sochocina: „W przypadku większości miast polskich, a mazowieckich w szczególności jest to [tn. heraldyka, przyp. MH] temat dość wstydlivy. Praktycznie bowiem tylko niektóre miasta są w stanie udokumentować źródłowo kształt plastyczny swego godła”. Sami Autorzy ograniczyli się do przytoczenia cytatu z pracy M. Gumowskiego, dotyczącego herbu tego miasta¹⁰⁰. Bardziej lakonicznie podszedł do problemu herbu autor monografii Chorzeli, który w tekście głównym wspominał tylko, że znane są dwie pieczęcie herbowe miasta (bez opisu ich wyobrażenia) a w przypisie dodał, też za M. Gumowskim, że w XIX w. „herb zarzucono”, po czym opisał herb wykonany dla Albumu Heroldii¹⁰¹. Także w wydany niedawno opracowaniu dziejów Bodzanowa passus poświęcony herbowi miejscowości oparty został na ustaleniach M. Gumowskiego z 1938 r.¹⁰² Z kolei Mirosław Krajewski w zarysie historii Skępego ograniczył się do umieszczenia wizerunku herbu miejskiego na okładce opracowania oraz odrysu jednej z miejskich pieczęci wewnątrz tomu¹⁰³. Tak samo Ryszard Sudziński, mimo iż opisał krótko historię herbów Golubia i Kowalewa Pomorskiego, herb Dobrzynia nad Drwęcą zaprezentował tylko w formie ilustracji. Warto zwrócić tu uwagę, że opublikował on dwie odmiany herbu: pierwszą „klasyczną” z wyobrażeniem godła herbu Ogończyk, oraz drugą, w której wyobrażono godło tego herbu na opak, pod falowanym pasem¹⁰⁴. W jubileuszowym wydawnictwie z okazji dwustupięćdziesięciolecia otrzymania przez Żuromin praw miejskich informację o herbie miasta podano w kontekście jego przywileju lokacyjnego, w którym umieszczono barwny rysunek miejskiego znaku¹⁰⁵. Podobnie w popularnym przeglądzie przeszłości Bieżunia dane o pieczęciach i herbie miasta pojawiają się przy okazji wzmianek o regulacjach prawnych organizujących miejską społeczność¹⁰⁶.

Wcześniejsze ustalenia M. Gumowskiego stanowią zazwyczaj także fundament popularnych bądź popularno-naukowych artykułów z zakresu heraldyki miejskiej

⁹⁹ D. Staszewski A. Maciesza, *Zarys historyczny Ziemi Dobrzyńskiej. Krótkie studjum nad przeszłością i chwilą obecną*, Płock 1908, s. 16.

¹⁰⁰ M. M. Grzybowski, A. Kociszewski, *Sochocin na przestrzeni wieków*, Ciechanów – Sochocin 2000, s. 161-162.

¹⁰¹ R. Waleszczak, *Chorzeli*, s. 29, s. 384, przyp. 28.

¹⁰² J. Grabowski, J. Szczepański, Z. Leszczyński, *Dzieje Bodzanowa i okolic*, Bodzanów-Warszawa 2020, s. 88-89.

¹⁰³ M. Krajewski, *Skępe. Zarys dziejów i obraz współczesny*, Rypin-Skępe 1996.

¹⁰⁴ R. Sudziński, *Zarys historii Golubia-Dobrzynia*, s. 71, ryc. 23. W nowszej monografii miasta problemów heraldycznych nie poruszono.

¹⁰⁵ M. Jabłoński, *Przywilej lokacyjny Żuromina*, s. 11.

¹⁰⁶ *Sześć wieków Bieżunia*, red. A. K. F. Wołosz, Bieżuń 2007, s. 20, 25.

publikowanych w lokalnych czasopismach. Przykładami takich mogą być teksty Jerzego Zielińskiego, poświęcony herbowi Raciąży¹⁰⁷, czy Rajmunda Lewandowskiego, w którym Autor wychodząc od pieczęci miasta poprowadził czytelnika ku zagadnieniom toponomastycznym, zastanawiając się nad genezą i znaczeniem nazwy Lipna¹⁰⁸. Na tym tle wyróżniają się artykuły Leszka Zygnera, który przyglądał się herbowi Mławy, rozważania swe wpisując w szerszy kontekst związany z kultem św. Wojciecha w mieście i jego okolicach¹⁰⁹.

Zauważyć trzeba wreszcie, że informacje o aktualnych herbach miejskich i symbole samorządowej znaleźć można w, szczególnie nowszych, przewodnikach turystycznych¹¹⁰.

Obecnie jednym z najpopularniejszych mediów dostarczających informacji na różne tematy szerokim rzeszom społeczeństwa jest Internet. Niewątpliwie kształtuje on też świadomość heraldyczną miejskich społeczności. Jednym z ważniejszych, podręcznych, źródeł informacji stała się Wikipedia, na której stronach znajdują się także hasła dotyczące różnych aspektów heraldyki. Abstrahując tu od ich merytorycznej oceny, trzeba stwierdzić, że właściwie herby wszystkich miast z interesującego nas obszaru posiadają na Wikipedii hasła, o zróżnicowanej głębi informacyjnej: od prostego blazonu aktualnie używanego przez miejscowość herbu, ze wskazaniem podstawy prawnej jego używania, po opis procesu formowania się znaku, czy prezentację legend herbowych (np. Chorzele¹¹¹, Mława¹¹², Płock¹¹³, Płońsk¹¹⁴, Rypin¹¹⁵, Sierpc¹¹⁶, Sochocin¹¹⁷). Elementem wikipedycznej noty jest barwny wizerunek znaku, odpowiadający wzorowi uchwalonemu przez używający go samorząd. Ale oprócz Wikipedii informacje o herbach i ich historii pojawiają się na stronach lokalnych instytucji kultury czy władz miejscowości (zob. np. *Szkic historii herbu Przasnysza*, opracowany przez Muzeum Historyczne w Przasnyszu¹¹⁸, czy napisaną przez Andrzeja Wycichowskiego, *Historię herbu gminy Bobrowniki*¹¹⁹ lub opracowaną przez Tomasza Krukowskiego historię herbu Sierpca¹²⁰).

¹⁰⁷ J. Zieliński, *Raciąż – przywilej lokacyjny i herb miasta*, „Notatki Płockie”, 1976, nr 1 (84), s. 27.

¹⁰⁸ R. Lewandowski, *O herbie Lipna*, „Ziemia Dobrzyńska”, z. 1, 1988, s. 15-18.

¹⁰⁹ L. Zygmier, *W sprawie początków kultu św. Wojciecha w Mławie*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej*, t. IV, 1999, s. 37 – 46; L. Zygmier, *Św. Wojciech w herbie Mławy*, [w:] *Mława miasto pogranicza*, red. J. Dusza, Ciechanów 2002, s. 41-46.

¹¹⁰ Np. M. Dylewski, M. Czekański, M. Wąsowska, *Powiat żuromiński: przewodnik subiektywny*, Warszawa 2012, s. 51; L. Zygmier, M. Czekański, *Powiat mławski: przewodnik subiektywny*, Warszawa, 2016, s. 58.

¹¹¹ *Herb Chorzele*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Chorzele > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹² *Herb Mławy*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_M%C5%82awy > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹³ *Herb Płocka*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_P%C5%82ocka > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹⁴ *Herb Płońsk*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_P%C5%82o%C5%84ska > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹⁵ *Herb Rypina*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Rypina > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹⁶ *Herb Sierpca*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Sierpca > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹⁷ *Herb Sochocina*, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Sochocina > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹⁸ *Szkic historii herbu Przasnysza*, oprac. Muzeum Historyczne w Przasnyszu, < <https://www.muzeumprzasnysz.pl/160,skiz-historii-herbu-przasnysza> > (dostęp: 08.06. 2026).

¹¹⁹ A. Wycichowski, *Historia herbu gminy Bobrowniki*, < http://ugbobrowniki.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=42:historia-herbu-gminy-bobrowniki&catid=22&Itemid=139 > (dostęp: 08.06. 2026).

¹²⁰ T. Krukowski, *Herb Sierpca*, < <https://www.sierpc.com.pl/historia.php?strona=herb.html> > (dostęp: 08.06. 2026).

Wnioski

Powyższy przegląd zdaje się potwierdzać spostrzeżenie Marka Adamczewskiego poczynione na kanwie badań nad heraldyką miejską Wielkopolski, że studia nad herbami miejskimi prowadzone były zazwyczaj na potrzeby heraldyki żywej. W przypadku miast z terenów dawnej guberni płockiej ich status oraz fakt utraty przez znaczną część miejscowych praw miejskich powodowały, że badania nad używanymi przez nie herbami prowadzone były na niewielką skalę. Powoduje to, że szczególnego znaczenia w badaniach nad heraldyką interesującego nas obszaru nabierają katalogi źródeł heraldycznych, ze względu na wielkość ośrodków przede wszystkim pieczęci. Wyjątek stanowi Płock, nie tylko ze względu na historyczne znaczenie, ale też fakt, że w już w okresie powojennym dokonywał dwukrotnie zmian w swym herbie, co rezonowało społecznie. Oprócz stołecznego Płocka, dzięki publikacjom M. Adamczewskiego, P. Bokoty czy J. Pakulskiego najlepiej rozpoznana zdaje się być heraldyka miast ziemi dobrzyńskiej, pozostających w granicach dawnej guberni płockiej. W pozostałych przypadkach jedyne informacje o herbie i pieczęciach znajdujemy najczęściej w dawniejszej literaturze, głównie pracach Mariana Gumowskiego, bądź powstałych przy jego udziale, które stanowią cały czas podstawą dla popularno-naukowych kompilacji, także internetowych.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane:

- Album rysunków pieczęci Kajetana Wincentego Kielisińskiego ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk*, wyd. P. Pokora, Kórnik 2013.
- Dokumenty pokoju brzeskiego między Polską i Litwą a Zakonem Krzyżackim z 31 grudnia 1435*, wyd. A. Szweda, M. Hlebionek, S. Szybkowski, J. Trupinda, Toruń 2021.
- Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku*, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań 2004.
- Engel B., *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathsarchivs: mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes*, Bd. 1, *Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894.
- Gumowski M., *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII-XIV wieku*, Toruń 1960.
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich*, cz. I, *Doba piastowska*, Kraków 1899.
- Popiołek E., *Tłoki pieczętne w zbiorach płockich*, Płock 1983.
- W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków-Warszawa 1905-1914.

Akty normatywne:

- Dziennik praw Królestwa Polskiego*, t. 69, Warszawa 1869, nr 239, s. 471-473.
- Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 roku o odznakach i mundurach, Dz.U. 1978, nr 31, poz. 130.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95

Opracowania:

- X wieków Płocka. Dzieje i ekspozycja historyczno-regionalna Muzeum Mazowieckiego w Płocku*, red. L. Sobieraj, T. Kordala, B. Rydzewska, Z. Chlewiński, Płock 2021.
- Adamczewski M., *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.*, Warszawa 2000.

- Adamczewski M., *Miejsce Albumu herbów miast Królestwa Polskiego w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999.
- Adamczewski M., *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.
- Adamczewski M., *Wyobrażenia na pieczęciach władz i urzędów miejskich w Księstwie Warszawskim. Kilka uwag na temat jednego faktu*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 56, 2020, z. 4, 2020.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843.
- Bokota P., *Heraldyka samorządowa na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2002.
- Bokota P., *Herby miast Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie zaborów (1772-1918)*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999.
- Bokota P., *Kolekcja sfragistyczna Franciszka Tarczyńskiego w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Bokota P., *Pieczęcie i herby miast Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej w okresie nowożytnym*, cz. 1, *Legenda pieczęci*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 22, 2007.
- Bokota P., *Pieczęcie i herby miast Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, cz. 1, *Legenda pieczęci*, „Zeszyty Naukowe WSHE”, 21, 2006.
- P. Bokota, *Pieczęcie i herby Rypina*, [w:] *Rypin – Dzieje miasta*, t. I, *Do 1918 roku*, red. K. Mikulski, Rypin 2010.
- Bokota P., *Projekty herbów miast z lat 1846-1847 i ich źródła na przykładzie ośrodków miejskich powiatów lipnowskiego i włocławskiego*, „Rocznik Muzealny Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej”, 8, 2000.
- Bokota P., *Skepe. W poszukiwaniu właściwego herbu*, „Ziemia Dobrzyńska”, z. 4, 1996.
- Bokota P., *Uwagi o średniowiecznych pieczęciach Dobrzyń nad Wisłą*, [w:] *Z dziejów Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Dobrzyń nad Wisłą 2000.
- Budka W., *W sprawie pieczęci miasta Lipna*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 16, 1937, nr 9.
- Chojnacki J., *Jaki powinien być herb miasta Płocka?* [List prezesa TNP do Przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej w Płocku], „Notatki Płockie”, 1989, nr 4 (141).
- Chomicki A., *Herby miast i ziem polskich*, Warszawa 1939.
- Chrzanowski S., *Herb miasta Płocka*, „Notatki Płockie”, 1963, nr 25.
- Dokumentacja geograficzna*, z. 4, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego m okresie 1815 - 1918 r. (Zarys historyczny)*, opr. Wojciech Trzebiński, Adam Borkiewicz, Warszawa 1956.
- Dorczy K., *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1830 r.)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Seria nowa”, 6, 2003.
- Dylewski M., Czeakański M., Wąsowska M., *Powiat żuromiński: przewodnik subiektywny*, Warszawa 2012.
- Giergiel T., *Heraldyka miejska na Lubelszczyźnie do 1989 roku – stan wiedzy i problemy badawcze*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłowska”, 79, 2024, sectio F.
- Gołdyn P., *Kult polskich świętych w heraldyce samorządowej*, „Seminare. Poszukiwania naukowe”, 21, 2005.
- Gołdyn P., *Pierwsi misjonarze Polski i ich kult w heraldyce*, „Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski”, 2, 2006.
- Gołdyn P., *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008.
- Górczyk W., *Herb Ciechanowa*, „Notatki Płockie”, 2013, nr 2 (235).
- Górczyk W., *Najstarsze pieczęcie Ciechanowa*, „Studia Mazowieckie”, 2017, z. 1.

- Grabowski J., Szczepański J., Leszczyński Z., *Dzieje Bodzanowa i okolic*, Bodzanów-Warszawa 2020.
- Grzybowski M. M., Kociszewski A., *Sochocin na przestrzeni wieków*, Ciechanów – Sochocin 2000.
- Gumowski M., *Herbarz Polski*, wyd. Kawa Hag, 1933.
- Gumowski M., *Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego*, Katowice 1939.
- Gumowski M., *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie”, 10, 1935.
- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Gumowski M., *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, r. XV-XVII, 1936-1938.
- Gumowski M., *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938.
- Gumowski M., *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939.
- Gumowski M., *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, „Ruch Samorządowy”, 4, 1930; 5, 1931, nr 1-12, 6, 1932.
- Gumowski M., *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932.
- Gumowski M., *Pieczęcie miast wielkopolskich*, „Samorząd Miejski”, 2, 1922, z. 10-12.
- Gumowski M., *Pieczęcie i herby miast województwa lubelskiego*, Lublin 1959.
- Gumowski M., *Pieczęcie i herby niektórych miast pomorskich*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 15, 1971, z. 3.
- Gumowski M., *W sprawie herbu miasta Lipna*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 16, 1937, nr 11.
- Herby miast polskich* [CD-ROM], Świecie 2000.
- Haisig M., *Herb miasta Wyszogrodu i jego dokumentacja*, „Notatki Płockie”, 1971, nr 4 (63).
- Haisig M., *Motywy średniowiecznej architektury w sfragistyce miejskiej*, [w:] *Rozprawy i materiały z Historii Sztuki i Kultury Materialnej* (Biblioteka Archeologiczna, t. 2), red. K. Majewski, Wrocław 1948.
- Haisig M., *Sfragistyka i heraldyka miast polskich w świetle dotychczasowych badań*, „Nauka i Sztuka”, 3, 1947, nr 6.
- Haisig M., *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953.
- Heraldyka polska na okresie II wojny światowej (1939-1945)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2005.
- Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2002.
- Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999.
- Hupp O., *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Bd I, Preussen, H. 1, Ostpreußen, Westpreußen und Brandenburg, Frankfurt am Main 1894; H. 2, Pommern, Posen und Schlesien, Frankfurt am Main 1898.
- Jabłoński M., *Przywilej lokacyjny Żuromina z 13 lutego 1767 roku*, [w:] *250 lat miasta Żuromina 1767-2017*, opr. M. Kowalczyk, M. Jabłoński, Żuromin 2018.
- Jaskuła Z., *Herb Wyszogrodu*, „Notatki Płockie”, 1971, nr 4 (63).
- Kłodawski K., *Ewangelicy na terenie województwa/guberni płockiej w latach 1815-1914*, Płock 2021.
- Krajewski M., *Skepe. Zarys dziejów i obraz współczesny*, Rypin-Skepe 1996.
- Krzyżanowski S., *Słownik heraldyczny*, Kraków 1870.
- Kuczyński S. K., *Pieczęcie i herb Płocka oraz herb województwa płockiego*, Płock 1979.
- Kuczyński S. K., *Pieczęcie i herb Sierpca*, Sierpc 1981.
- Kuczyński S. K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion”, 66, 1978.
- Kuczyński S. K., *Wielki Herb Miasta Płocka*, „Notatki Płockie”, 1991, nr 3 (148).
- Lepszy L., *O potrzebie publikowania pieczęci miejskich i cechowych oraz stanowisko i ważność numizmatyki i sfragistyki dla historii ogólnej a zwłaszcza w dziejach sztuki*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1890.
- Lewandowski R., *O herbie Lipna*, „Ziemia Dobrzyńska”, z. 1, 1988.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, red. M. Siuchniński, Warszawa 1965; t. II, red. M. Siuchniński,

Warszawa 1967.

Możejko B., *Z historii herbów miast województwa pomorskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Heraldyka samorządowa II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 2002.

Nowe szczegóły do dziejów herbu miasta Płocka, „Notatki Płockie”, 1979, nr 4 (101).

Nowowiejski A. J., *Płock. Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej i wydrukowana r. 1917*, Płock 1917.

Pacuski K., *Płońsk i region w średniowieczu*, Płońsk 2024.

Pakulski J., Kikół. *W poszukiwaniu właściwego herbu*, „Rocznik Muzealny”, 4, 1991.

Pakulski J., *Kilka uwag o dawnych pieczęciach i herbie Rypina*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.

Pałucki W., *Przynależność własnościowa osad* [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, *Komentarz, indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973.

Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.

Plewako A., Wanag J., *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994.

Pokora P., *Rysunki pieczęci Kajetana Wincentego Kielisińskiego w zbiorach Biblioteki PAN w Kórniku*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.

Polskie herby miejskie, red. T. Szczechura, Warszawa 1963.

Pudłowski L., *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka*, red. P. Dymmel, Lublin 1992.

Samsonowicz H., *Czerwińsk na średniowiecznym Mazowszu*, [w:] *Czerwińsk nad Wisłą. Historia – rozwój – wyzwania*, Czerwińsk nad Wisłą 2018.

Seroka H., *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.

Sławenko-Sławieński A., *Rypin i jego kościoły*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 30, 1856, nr 2.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom VIII, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1887.

Staszewski D., Maciesza A., *Zarys historyczny Ziemi Dobrzyńskiej. Krótkie studjum nad przeszłością i chwilą obecną*, Płock 1908.

Sudziński R., *Zarys historii Gолubia-Dobrzynia i Kowalewa*, [w:] *Dzieje Gолubia-Dobrzynia i okolic*, red. K. Chruściński, Toruń 1979.

Sześć wieków Bieżunia, red. A. K. F. Wołosz, Biezuń 2007.

Vossberg F. A., *Wappenbuch der Städte des Grossherzogthums Posen*, Berlin-Stargardt 1866.

Waleszczak S., *Chorzele. Zarys dziejów*, Chorzele 1992.

Wieczorek A., *Przedmieście Gолubskie i Dobrzyń do końca XVIII wieku*, [w:] *Historia Gолubia-Dobrzynia*, t. 2, *Dzieje Dobrzynia do 1939 r. Gолub-Dobrzyń w latach 1939-1945*, red. K. Mikulski, M. Starosta, Toruń 2008.

Zieliński J., *Raciąż – przywilej lokacyjny i herb miasta*, „Notatki Płockie”, 1976, nr 1 (84).

Zygner L., M. Czeakański, *Powiat mławski: przewodnik subiektywny*, Warszawa, 2016.

Zygner L., *Św. Wojciech w herbie Mławy*, [w:] *Mława miasto pogranicza*, red. J. Dusza, Ciechanów 2002.

Zygner L., *W sprawie początków kultu św. Wojciecha w Mławie*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej*, t. IV, 1999.

Publikacje internetowe:

Herb Chorzel, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Chorzel > (dostęp: 08.06. 2026).

Herb Mławuy, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_M%C5%82awy > (dostęp: 08.06. 2026).

Herb Płocka, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_P%C5%82ocka > (dostęp: 08.06. 2026).

Herb Płońska, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_P%C5%82o%C5%84ska > (dostęp: 08.06.

2026).

Herb Rypina, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Rypina > (dostęp: 08.06. 2026).

Herb Sierpca, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Sierpca > (dostęp: 08.06. 2026).

Herb Sochocina, < https://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Sochocina > (dostęp: 08.06. 2026).

Krukowski T., *Herb Sierpca*, < <https://www.sierpc.com.pl/historia.php?strona=herb.html> > (dostęp: 08.06. 2026).

Mikulski K., *Dzieje herbu Lipna* < https://www.umlipno.pl/userfiles/symbole%20miejskie%202014/herb_kwerenda.pdf > (dostęp: 08.06. 2026).

Szkic historii herbu Przasnysza, oprac. Muzeum Historyczne w Przasnyszu, < <https://www.muzeumprzasnysz.pl/160,szkic-historii-herbu-przasnysza> > (dostęp: 08.06. 2026).

Tradycje heraldyczne z obszaru dzisiejszej Gminy Nowe Miasto < <https://www.ugnowemiasto.pl/pl/barwy-i-symbole> > (dostęp: 08.06. 2026).

Uzasadnienie heraldyczno-historyczne projektów symboli gminy Chorzele, opr. K. Wójcikowski, R. Fidura [on-line] < https://web.archive.org/web/20160305155853/http://chorzele.bip.org.pl/pliki/chorzele/uchwala_184_12.pdf > (dostęp: 08.06. 2026).

Wycichowski A., *Historia herbu gminy Bobrowniki*, < http://ugbobrowniki.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=42:historia-herbu-gminy-bobrowniki&catid=22&Itemid=139 > (dostęp: 08.06. 2026).

